

*Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi –
Katre International Human Studies Journal*
ISSN: 2146-8117 e-ISSN: 2148-6220
December / Aralık 2020, 10: 77-95

Mucizelerin Bilimsel Tezahürü

Scientific Manifestations of Miracles

Niyazi BEKİ

Prof.Dr., Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü / Risale-i Nur
Çalışmaları Platformu (RNÇ) Başkanı,
Prof.Dr., Üsküdar University Department of Exegesis
Institute for Sufi Studies
İstanbul / Turkey
niyazibeki@gmail.com orcid.org/0000-0003-1888-7909

Article Information / Makale Bilgisi

ArticleTypes / Makale Türü: Research Article / Arařtırma Makalesi

Submitted / Geliř Tarihi: 08 August / Ağustos 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 17 December / Aralık 2020

Published / Yayın Tarihi: 31 December / Aralık 2020

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Issue / Sayı: 10 Pages / Sayfa: 77-95

Cite as / Atıf: Beki, Niyazi. "Mucizelerin Bilimsel Tezahürü [*Scientific Manifestations of Miracles*]". *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi – Katre International Human Studies Journal* 10 (December / Aralık 2020), 77-95.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, iki hakem tarafından incelendi, bir hakemin onayı ve editörün tercihi ile yayınlanmıştır ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by İstanbul İlim ve Kültür Vakfı / Istanbul Foundation for Science and Culture, İstanbul, Turkey. All rights reserved.

Mucizelerin Bilimsel Tezahürü

Öz: Mucizeler, bütün semavi dinler için çok önemli bir unsurdur. Çünkü dinlerin semavi kimliğini ortaya koyan belgeler mucizelerdir. Özellikle kıyamete kadar evrensel bir din olarak bütün asırlara, bütün insan kesimine hitap eden İslam dini için mucizeler hayati öneme sahiptir. Bu sebeptendir ki, başka dinlerde bulunmayan “manevî-aklî mucize” türünden bir kitap / Kur’an-ı hakîm ortaya konulmuştur. Bu kitap 23 yıllık vahiy süresince muarızlarına karşı meydan okumuş, bir tek suresine bile bir nazire yapmalarının mümkün olmadığını haykırmıştır. Hakikaten Kur’an’ın bu meydan okumasına karşılık hiç kimse böyle bir nazire getirememiştir.

Bu çalışmada özellikle Risale-i Nur’un Sözlük kitabındaki Yirminci Sözde yer alan ve bilimsel tezahürleri olan bazı mucizeler incelenmiştir. Bu mucizeler Risale-i Nur’da birer ilk olma özelliğini taşıdıkları için orijinal bir yapıya da sahiptir. Burada tarihi kıssalarda vuku bulan mucizelerin yanında peygamberlerin şahsında tahakkuk eden bir kısım mucizelere de yer verilmiştir. Bu araştırmada aynı zamanda mucizelerin tanımı, maddi-manevi olarak çeşitlerine de kısaca yer verilmiştir. Çalışmanın asıl kaynağı Risale-i Nur külliyyatının Sözlük adlı eserde yer alan “Yirminci Söz” olmakla beraber, konuyla ilgili değişik başka kaynaklardan da istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mucize, Peygamber kıssaları, Talim-i esmâ, Risale-i Nur, Yirminci Söz.

Scientific Manifestations of Miracles

Abstract: Miracles are very important for divine religions. Because they reveal the divine identity of religions. Miracles are of vital importance for the religion of Islam, which appeals to all ages and all human beings as a universal religion. For this reason, the Holy Qur’an has been put forward as a "spiritual-rational miracle" that is not found in other religions. And this book challenged its opponents throughout 23 years of revelation, announcing that it was impossible for them to write even a single similar surah. Indeed, no one has been able to bring such a similarity in response to this challenge of the Qur’an.

In this study, some miracles mentioned in the Twentieth Word in the book of Words of the Risale-i Nur have been examined and were found to have scientific manifestations. In addition to the miracles taking place in the historical stories in the Qur’an, there are also some miracles occurring in relation to the personality of the prophets. In this research, the definition of miracle and their material and spiritual varieties are also briefly given. Although the main source of the study is the “Twentieth

Word” in the book titled *The Words* among the Risale-i Nur Collection, we also benefited from different sources on the subject.

Keywords: Miracle, Stories of Prophets, Teaching Names, Risale-i Nur, Twentieth Word

Giriş

Mucize, sözlükte “bir şeye güç yetirmeyi engellemek, karşıdakini âciz bırakmak” anlamındaki acz kökünden türeyen bir ismi fail olan mu’cizin (âciz bırakan) müennes isim şeklidir.

Mucizelerin manası: Peygamberlik iddiasında bulunan, insanları hayra ve saadete davet eden ve inkârcılara meydan okuyan zâtın bu iddiasının doğruluğunu tasdik etmek için, Allah’ın, onun vasıtasıyla izhar ettiği ve onları bir benzerini yapmaktan âciz bırakan, tabiat kanunları ve âdetler üstü harikulâde bir olaydır.”¹

Mucizeler, bir kısmı manevî-aklî, bir kısmı da maddi-hissî olmak üzere iki çeşittir. Eski peygamberlerin gösterdiği mucizelerin hemen hepsi maddi ve hissî idi.

Hz. Muhammed’in (s.a.v) mucizeleri ise hem manevî-aklî hem maddî-hissî olarak ortaya çıkmıştır.

Hz. Muhammed’in (s.a.v) en büyük mucizesi, manevî-aklî bir mucize olan Kur’an-ı hakîmdir. O bu konuda şunları söylemiştir:

"Hiçbir peygamber yoktur ki, Ona insanların imanına sebep olan mucizeler verilmiş olmasın. Bana verilen –en büyük-mucize ise, ancak bana vahyolunan bir vahiydir. Onun için kıyamet gününde ümmeti en fazla olan peygamber ben olacağımı ümit ediyorum"²

“De ki: "Yemin ederim, bu Kur’an’ın bir benzerini ortaya koymak için bütün insanlar ve cinler bir araya gelip birbirine destek olsalar dahi onun bir benzerini ortaya koyamazlar" ³ mealindeki ayette Kur’an’ın bir benzerini ortaya koymanın mümkün olmadığına, bütün insanlar ve cinler bir araya gelseler bile

¹ Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye (Beirut, 1403/1983), 1/219.

² Muhammed b. İsmail el-Buḥârî, *Şaḥîḥu’l-Buḥârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Fezâilül-Kur’an”, 1; Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Şaḥîḥu Müslim*, (İstanbul: Çağrı Yayınları 1981), “İman”, 239.

³ el-İsrâ 17/88.

onun bir mislini ortaya koymalarının imkânsız olduğuna dair herkesi âciz bırakan bir meydan okuma mucizesine vurgu yapılmıştır.

Tarih boyunca peygamberler, değişik mucizeler göstermişlerdir. Bu mucizelerden bazıları –peygamberlerin bir mucizesi veya tarihi bir kıssa formunda- Kur'an'da yer almıştır. Bunların Kur'an'da yer almalarının bir hikmeti insanların peygamberlere ve semavi vahiylerle olan imanlarını pekiştirmek, bir diğeri de ileride meydana gelen ilmi keşiflerin ortaya koyduğu bazı hakikatlerin Kur'an'da söz konusu edilen mucizelerin bir benzeri olduğunu göstermek ve bu bilimsel keşifler vasıtasıyla Kur'an'ın semavi kimliğini tasdik etmektir.

Mucizelerin bilimsel tezahürünü, özellikle Bediüzzaman Said Nursi'nin "Yirminci Söz"deki açıklamalarının ışığı altında değerlendirmeye çalışacağız:

Bediüzzaman'a göre, Kur'an öyle harika bir mucizedir ki, "bazen bir denizi bir ıbrıkta gösteriyor gibi pek geniş ve çok uzun ve küllî düsturları ve umumî kanunları, basit ve âmi fehimplere merhameten basit bir cüz'üyle, hususî bir hâdise ile gösteriyor."⁴

Bilimsel mucizeler iki kısma ayrılır. Tarihi kıssalarda sahnelenen mucizeler, peygamberlerin şahsında ortaya konulan mucizeler. Bir makale hacminden çok geniş olan bu konuyu- ihtiyaca cevap verecek şekilde- belli bazı örneklerle izah etmeye çalışacağız:

"Yaş ve kuru ne varsa, hepsi apaçık bir kitapta yazılmıştır"⁵ mealindeki ayeti tefsir eden Bediüzzaman Said Nursi, özetle şu açıklamalarda bulunmuştur:

"Cenab-ı Hakk'ın tevfikine itimaden ve Kur'an'ın feyzine istinaden diyorum ki:

Bir kavle göre (ayette yer alan ve apaçık kitap anlamına gelen) Kitab-ı Mübin'den maksat, Kur'an-ı hakîmdir. Yaş ve kuru, her şey içinde bulunduğunu, şu ayet-i kerime beyan ediyor. Öyle mi? Evet, her şey içinde bulunur. Fakat herkes her şeyi içinde göremez. Zira muhtelif derecelerde bulunur. O hakikatler ya

⁴ Bediüzzaman Said Nursi, *Sözler* (İstanbul: Envar Neşriyat, 1994), 401.

⁵ el-En'âm, 6/59.

çekirdeklerde ya icmallerde/mücmel ifadelerde veya bir düstur içerisinde yahut da alâmetlerde/nişaneler olan ipuçlarında gösterilir. Bunlar da bazen açık ifadelerle, bazen işaret yoluyla, ya müphem bir ifade veya bir ihtar tarzında-iki şekilde- bulunurlar. Biri, Peygamberlerin mucizeleri suretinde, diğeri bazı tarihi hadisler suretinde bulunur.⁶ Bediüzzaman'ın "Kitab-ı Mübin"i Kur'an olarak açıklarken "bir kavle göre" ifadesini kullanması, dikkate değerdir. Zira "Kitab-ı Mübin"in Levh-i Mahfuzla ilgili olduğunu gösteren deliller vardır. İlgili ayetin sibak ve siyakı bunu gösterdiği gibi, klasik tefsir kaynaklarında da bu husus ön plandadır. Hatta Bediüzzaman'ın kendisi de özetle "Kitab-ı Mübin" ise, gayb âleminde ziyade, şehadet âlemine bakar. Yani, geçmiş ve gelecek zamandan ziyade, şimdiki zamana bakar ve ilim ve emirden ziyade, kudret ve irade-i İlahiye'nin bir unvanı, bir defteri, bir kitabıdır. "İmam-ı Mübin", bir kader defteri ise; "Kitab-ı Mübin" bir kudret defteridir. Yani: Her şeyin varlığında, yapısında, mahiyetinde, sıfatlarında, istidat ve kabiliyetinde kendini gösteren mükemmel sanat, nizam ve intizam gösteriyor ki; mükemmel bir kudretin düsturları ile ve her yerde nüfuzu geçen bir iradenin kanunları ile onlara vücud giydiriliyor"⁷ demek suretiyle bu gerçeğe işaret etmiştir.

"Sâni'-i Zülcelal'in âlem-i ekberdeki san'atı o derece manidardır ki; o san'at, bir kitab suretinde tezahür edip, kâinatı bir kitab-ı kebir hükmüne getirdiğinden, akl-ı beşer, hakikî fenn-i hikmet kütüphanesini ondan aldı ve ona göre yazdı. Ve o kitab-ı hikmet, o derece hakikatla bağlı ve hakikattan meded alıyor ki, büyük Kitab-ı Mübin'in bir nüshası olan Kur'an-ı Hakîm şeklinde ilân edildi."⁸

Bu ifadesiyle üstad demek istiyor ki; genel olarak tefsir kaynaklarında "Kitab-ı Mübin" kavramı Kur'an olarak değerlendirilmemesine rağmen, Levh-i Mahfuzun kudret defteri olan bu büyük Kitab-ı Mübin'in bir nüshası olan Kur'an-ı Hakîm de bu mefhumun genel çerçevesi içerisinde yerini alabilmiştir. Bu açıklamayla zayıf gibi görünen "bir kavle göre" ifadesi güçlü bir destek kazanmıştır. Bununla beraber, "Kitab-ı Mübin" kavramı, hakiki ve sarîh manasıyla Levh-i Mahfuz, zımnî ve işarî manasıyla da Kur'an-ı Kerim'e bakıyor olmasında hiçbir sakınca yoktur.

⁶ Nursi, *Sözler*, 252-254.

⁷ Bediüzzaman Said Nursi, *Mektubat* (İstanbul: Envar Neşriyat, 1994), 233.

⁸ Nursi, *Mektubat*, 233.

1. Tarihi Kıssalarda İşaret Edilen İlmî Mucizeler

Bediüzzaman Tarihi kıssalarda işaret edilen mucizelerin kaynaklarda çokça söz konusu edildiği, bunun misalleri de oldukça çok olduğu için bu konuda şimdilik şimendifer/tren ve elektrikle ilgili işaretleri ihtiva eden ayetleri nazara vermekle iktifa edeceğini belirtmiş⁹ ve söz konusu ayetlerin meallerini bile vermemiştir. Bununla beraber bu iki ayetin açıklamasını yapmayı ve konuyla ilgili birer misal olarak incelemeyi uygun görmekteyiz.

1.1. Şimendifer/Tren

Trene işaret eden iki ayetin meali şöyledir:

a. “O çukurları, alev alev yanan ateş çukurlarını hazırlayanlar kahrolsunlar! Hani o sırada ateşin başında oturmuşlar, inananlara yaptıklarını seyrediyorlardı.”¹⁰

Bediüzzaman bu ayetin tefsirinde bağlamında şöyle diyor: “Şu cümle işaret ediyor ki: Şimendiferdir(trendir), Âlem-i İslâm'ı esaret altına almıştır. Kâfirler onunla İslâm'ı mağlup etmiştir.”¹¹

b. “Onları ve nesillerini yüklü gemide taşımamız ve binecekleri benzer araçlar yaratmamız da kendileri için açık bir kanıttır.”¹²

Birinci ayette “alev alev yanan ateş çukurları” ifadesi trene bir işaret olarak kabul edilmiştir. Çünkü trenin içi de boydan boya bir çukur gibidir. Çukurlarda ateş yakıldığı gibi, trenlerde de lokomotifler ateşle işlevini yaparlar.

Görebildiğimiz klasik veya muasır onlarca tefsirlerin hiçbirinde böyle bir işarete rastlayamadık.

İkinci ayette ise, gemiden söz edildikten sonra yer verilen “binecekleri benzer araçlar yaratmamız da kendileri için açık bir kanıttır” ifadesinden trene işaret edildiği hükmüne varılmıştır. Gerçekten aralarındaki benzerlik oldukça güçlüdür. Adeta gemiler denizin trenleri, trenler ise karanın gemileri olarak arz-ı endam etmektedir.

⁹ Nursi, *Sözler*, 253-254.

¹⁰ el-Burûc 85/4-7.

¹¹ Nursi, *Sözler*, 253-254.

¹² Yâsîn 36/41-42.

Tefsir kaynaklarında “binecekleri benzer araçlar”dan maksat, küçük veya büyük benzer gemiler veya deve olduğu bildirilmiştir.¹³

Bununla beraber, muasır tefsircilerden bazı âlimlere göre, ayetin ilgili ifadesi, değişik boyuttaki gemilere, develere, trene, feza gemilerine, uçaklara ve benzeri araçların hepsine işaret etmektedir.¹⁴

1.2. Elektrik

“Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nurunun misali/temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir; o fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki, doğuya da batıya da nisbet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur. Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir. (Bu,) nur üstüne nurdur. Allah dilediği kimseyi nuruna eriştirir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir”¹⁵

mealindeki ayette yer alan “neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir” cümlesi, Bediüzzaman’a göre elektrige işaret etmektedir.¹⁶ Gerçekten Nur suresinin nur ayetindeki tasvirler elektrige aynen uymaktadır. İlgili ifadelere tekrar bakalım: “O'nun nurunun misali/temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir; o fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir.”

Tefsir kaynaklarında bu ayetin elektrige işaret ettiğine dair bir bilgiye rastlayamadık. Tefsirlerde daha çok şu bilgilere yer verilmiştir:

a) Bu temsil ifadesinde yer alan Allah'ın nuru Kur'an ve hakikatlere dair gösterilen delillerdir. Kur'an ışığıyla müminlerin

¹³ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut, ts), 5/19-20; Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, (Beyrut, 1420), 26/285; Nâsirüddin Ebû Said Abdullâh b. Ömer el-Beydâvî, *Envâru't tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrut; 1418), 4/269; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Şur'âni'l-Azîm*, Beyrut, 1388/1969), 6/579.

¹⁴ Ahmed b. Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî* (Kahire, 1365/1946), 23/15; Muhammed Mahmud el-Hicâzî, *et-Tefsîru'l-vâdîh* (Beyrut, 1413), 3/184; Vehbe b. Mustafa ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr* (Dımaşk, 1418), 23/20.

¹⁵ en-Nûr, 24/35.

¹⁶ Nursi, *Sözler*, 253.

kalbinde yakılan hidayet nuru, bir fanus içindeki yıldız gibi parlayan bir ışığa benzetilmiştir.¹⁷

b) Göklerde ve yerde olanları aydınlatan Allah'ın nurudur. Maddi nur ile gökleri ve yeri aydınlattığı gibi, manevi nur olan vahiy ışığıyla da göklerde ve yerde olanları hidayet nuru ile aydınlatmıştır. Güneş ve ay bir nur/ışık olduğu gibi, Kur'an ve Hz. Peygamber de (s.a.v) birer nurdur.¹⁸

2. Peygamberlerin Şahsında Ortaya Konulan Mucizeler

Bediüzzaman'a göre, Peygamberler iki yönden rehberlik görevi ile yükümlüdür.

Birincisi: İnsanları manevi hayatları cihetiyle terakkiye sevk etmek için vahyin ışığında onları irşat etme görevi.

İkincisi: İnsanların- maddi hayatları cihetiyle- maddeten terakki etmelerini sağlayacak bir rehberlikteki irşat görevi. Kur'an'da peygamberlerin mucizelerinden bahsedilirken hem manevi hem maddi cihetten ittiba edilmesi gereken birer üstad ve birer ustabaşı olduklarına işaret edilmiştir.

“Hattâ denilebilir ki: Manevî kemalât gibi maddî kemalâtı ve hârikaları dahi en evvel mu'cize eli nev'-i beşere hediye etmiştir. İşte Hazret-i Nuh'un (Aleyhisselâm) bir mu'cizesi olan sefineve Hazret-i Yusuf'un (Aleyhisselâm) bir mu'cizesi olan saati en evvel beşere hediye eden, dest-i mu'cizedir. Evet, mu'cizat-ı enbiyayı zikretmesiyle fen ve san'at-ı beşeriyenin nihayet hududunu çiziyor. En ileri gayatına parmak basıyor. En nihayet hedeflerini tayin ediyor. Beşerin arkasına dest-i teşviki vurup o gayeye sevk ediyor. Zaman-ı mazi, zaman-ı müstakbel tohumlarının mahzeni ve şununun âyinesi olduğu gibi; müstakbel dahi mazinin tarlası ve ahvalinin âyinesidir”¹⁹

Bu konudaki bazı misalleri şöyle sıralamak mümkündür:

2.1. Hava Ulaşım Yollarına ve Uzay Yolculuğuna İşaret Eden Mucize

¹⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 19/188; Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerikandî, *Bahru'l-ulûm*, (yy. ts), 2/514.

¹⁸ Ebû Bekr Câbir b. Mûsâ el-Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsir* (Suudi Arabistan: 1424/2003), 3/572.

¹⁹ Nursi, *Sözler*, 254-263.

“Süleyman'ın emrine de rüzgârı verdik ki, sabah bir aylık, öğleden sonra bir aylık yol gidiyordu”²⁰ mealindeki ayette Hz. Süleyman'a bir günde iki aylık mesafeyi kat edecek şekilde rüzgârın emrine verildiği vurgulanmıştır.²¹

Cenab-ı Hak, şu âyetin lisanıyla manen diyor:

"Ey insan! Bir kulum, nefsanî heva ve hevesini terk ettiği için onu havaya bindirdim. Siz de nefsin tembelliğini bırakıp sünnetullah denilen kâinattaki cari kanunlarıma riayet edip güzelce istifade etseniz, siz de binebilirsiniz."²²

2.2. Sondaj Tekniğini Gösteren Mucize

"Hani, Mûsâ kavmi için su dilemişti. Biz de asâni kayaya vur.' demiştik, böylece kayadan on iki pınar fıskırmış, her kabile kendi su alacağı pınarı bilmişti"²³ mealindeki ayette Hz. Musa'nın asâsını bir kayalığa vurmakla on iki pınarın fıskırdığına vurgu yapılmış ve ileride sondaj tekniğinin bulanabileceğine işaret edilmiştir.

" Cenab-ı Hak şu âyetin lisan-ı remziyle manen diyor ki: "Ey insan! Madem bana itimad eden bir abdimin eline öyle bir asâ veriyorum ki: Her istediği yerde âb-ı hayatı onunla çeker. Sen de benim kavanin-i rahmetime istinad etsen; şöyle ona benzer veyahut ona yakın bir âleti elde edebilirsin, haydi et!"²⁴

2.3. En Müzmin Dertlere Derman Bulunabileceğine İşaret Eden Mucize

"Allah'ın izniyle körü ve cüzzamlıyı iyileştirir, ölüleri diriltirim"²⁵ mealindeki ayette Hz. İsa'nın mucizeleri arasında "Anadan doğma körü"²⁶ ve cüzzamlıyı iyileştirmek ve ölüleri diriltmek de vardır.

Bediüzzaman'a göre, Kur'an'da insanlar Hazret-i İsa'nın yüksek ahlakına tabi olmaya teşvik edildiği gibi, elindeki şu

²⁰ es-Sebe' 34/12.

²¹ 'Alâüddin Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbu't-tevîl fi ma'âni't-tenzîl* (Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1415), 3/343; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Şafvetü't-Tefâsîr* (Kahire: Dâru's-Sâbûnî li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1417/1997), 2/502.

²² Nursi, *Sözler*, 253.

²³ el-Bakara, 2/60.

²⁴ Nursi, *Sözler*, 253.

²⁵ Âl-i 'İmrân 3/49.

²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/229.

Rabbani tıp sanatına da remzen tergeb ediliyor. "İşte şu âyet işaret ediyor ki:

"En müzmin dertlere dahi derman bulunabilir. Öyle ise ey insan ve ey musibettede benî-Âdem! Me'yus olmayınız. Her dert, -ne olursa olsun- dermanı mümkündür. Arayınız, bulunuz. Hattâ ölüme de muvakkat bir hayat rengi vermek mümkündür."

Cenab-ı Hak, şu âyetin lisan-ı işaretleriyle manen diyor ki:

"Ey insan! Benim için dünyayı terk eden bir abdime iki hediye verdim. Biri, manevî dertlerin dermanı; biri de maddî dertlerin ilâcı... İşte ölmüş kalbler nur-u hidayetle diriliyor. Ölmüş gibi hastalar dahi, onun nefesiyle ve ilâcıyla şifa buluyor. Sen de benim eczahane-i hikmetimde her derdine deva bulabilirsin. Çalış, bul! Elbette ararsan bulursun. İşte beşerin tıp cihetindeki şimdiki terakkiyatından çok ilerideki hududunu, şu âyet çiziyor ve ona işaret ediyor ve teşvik yapıyor"²⁷

2.4. Demiri Bal Mumu Gibi Yumuşatan Mucize

Hz. Davud'un eliyle demirin hamur gibi yumuşaması çok harika bir mucizedir.

"Şüphesiz Biz Dâvûd'a tarafımızdan müstesna bir lütufta bulunduk. "Ey dağlar! Onunla birlikte tesbih edin. Ey kuşlar! Siz de!" dedik ve onun için demiri yumuşattık"²⁸ mealindeki ayette büyük bir peygamberin faziletini "demiri yumuşatma" nimetiyle gösterilmiştir. Gerçekten Demirin hamur gibi yumuşatılması büyük bir mucize olduğu gibi, insanlığa büyük faydası olan bir ilahî nimettir. Kur'an'da bir sureye "Hadid/Demir" isminin verilmesi, onun ne kadar önemli bir maden olduğuna dikkat çekmeye yöneliktir.

2.5. Bakır Madeninin Eritilmesi Mucizesi

"Onun için bakır madenini eritip akıttık"²⁹ mealindeki ayette Hz. Süleyman'a-iki aylık bir mesafeyi havada kat eden-rüzgâr bir mucize olarak verildiği gibi, yeryüzünde de bakır madenin eritilerek sel gibi akıtıldığı mucizesine de işaret edilmiştir. Bir baba olan Hz. Davud'a demir hamur halinde yumuşatıldığı gibi, onun yavrusu olan Hz. Süleyman'a da demirin yavrusu sayılan bakır

²⁷ Nursi, Sözlür, 253.

²⁸ es-Sebe' 34/10.

²⁹ es-Sebe' 34/12.

madeni eritilmiştir. Hakikaten, madenleri bulup çıkarmak, demiri hamur gibi yumuşatmak, bakırı eritip sel gibi akıtmak, insanlık camiasının sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik hayatı için son derece ehemmiyetli ve hayati bir öneme sahiptir. Ulaşım, iletişim, yerleşim, sanayi ve teknoloji için de elzemdir.

2.6. Belagat ve Fesahat Çiçeklerine İşaret Eden Mucize

Bir ifadenin en önemli iki unsurundan biri olan lafzının kıymeti, kullanılan cümlelerin ve kelimelerin açık ve anlaşılır olmasıdır. Ayette “fasle'l-hitab” kavramı buna işaret emektedir. İfadenin ikinci unsuru olan mananın kıymeti ise, onun hikmet dolu bir üslubu barındırmasıdır. Ayette “hikmet” kavramı zihinleri bu gerçeğe çevirmek içindir.

Şu bir hakikattir ki, yeryüzünün halifesi olan insanın bir medeniyet kurabilmesi için hem demirin hamur gibi yumuşatılmasına hem bakır madeninin eritilip sel gibi akıtılmasına hem konuşarak anlaşan bir varlık olarak kalbindeki manaları hikmetle, lisanındaki lafızları ise belagatle söyleme sanatına çok muhtaçtır.

Bunların birer mucize olarak peygamberlerden iki büyük halife ve sultana lütfedilmesi, ileride insanlık camiasının bunların nazirelerini yapmaları için zımnî bir teşvik ve tavsiye mahiyetindedir.³⁰

2.7. İletişim Araçlarına ve Işınlamaya İşaret Eden Mucize

Şam'da bulunan Hz. Süleyman Yemen'deki Belkıs'ın tahtını çok kısa bir zamanda yanına getirilmesini istemişti. Cinlerden bir ifrit “ben getirebilirim” demişse de havas ilmini bilen bir ehl-i ilim onu daha kısa bir zamanda getireceğini söylemiş ve onda karar kılınmıştı. Bu durum aynı zamanda Belkıs'ın tahtının çok kısa bir sürede Yemen'den Şam'a getirilmesi cinlerin, ifritlerin gücüyle değil, ilim sayesinde mümkün olduğunu göstermektedir. Eşyanın uzaktan celp edilmesini gösteren sürat-i intikal ile meşhur araçlar gibi, ileride doğrudan ışınlama yoluyla da bu tür olayların söz konusu olabileceğini bu ayetlerden anlamak mümkündür.

“Kitaptan ilmi olan kimse ise, 'Gözünü açıp kapamadan, ben onu sana getirebilirim.' dedi. (Hz. Süleyman) onu (Melike'nin tahtını)

³⁰ Nursi, *Sözler*, 256.

*yanı başına yerleşivermiş görünce, 'Bu, dedi, şükür mü edeceğim, yoksa nankörlük mü edeceğim diye, beni sınamak üzere Rabbimin (gösterdiği) lütfundandır.'*³¹

mealindeki ayetlerde bu kıssa özetlenmiştir.

Bu mucizeyi değerlendiren Bediüzzaman özetle şu görüşlere yer vermiştir:

Bu ayet işaret ediyor ki: Uzak mesafelerden eşyayı aynen veya suretiyle arzu edilen yere getirip hazır etmek mümkündür. Hem bir gerçektir ki; risaletiyle beraber saltanatla da müşerref olan Hazret-i Süleyman aleyhisselâm, hem masumiyetine, hem de adaletine medar olmak için pek geniş olan memleketinin yönlerine ve yörelerine bizzât zahmetsiz muttali olmak ve ahalinin durumunu görmek ve dertlerini işitmek; bir mu'cize suretinde Cenab-ı Hak ihsan etmiştir. Demek, Cenab-ı Hak'a itimad edip Süleyman aleyhisselâm'ın masum diliyle istediği gibi, o da istidat ve kabiliyet diliyle Cenab-ı Hak'tan istese ve sünnetullah denilen kâinat çapında cari olan kanunlarına ve inayetine tevfik-i hareket etse; ona dünya, bir şehir hükmüne geçebilir.

Demek ki, Belkıs'ın tahtı Yemen'de iken, Şam'da aynıyla veyahut suretiyle hazır olmuş, görülmüştür. Elbette tahtın etrafındaki adamların suretleri ile beraber sesleri de işitilmiştir. (...) İşte Cenab-ı Hak, şu âyetin lisan-ı remziyle manen diyor ki: "Ey Âdem'in çocukları! Bir kuluma geniş bir mülk ve o geniş mülkünde adalet-i tâmmе yapması için; vatandaşlarının durumunu ve memleketinde olan bitenleri yakından temaşa etmesi için bizzat onu her tarafa muttali kıldım. Madem her bir insana fitraten, zemine bir halife olma kabiliyetini vermişim. Elbette o kabiliyete göre bütün yeryüzünü göreceğ ve bakacak, anlayacak istidadı da hikmetimin gereği olarak vermişim. Her insanoğlu şahsen o noktaya yetişmezse de nev'î olarak yetişebilir. Maddeten erişemezse de ehl-i velayet gibi, manen erişebilir. Öyle ise, şu azîm nimetten istifade edebilirsiniz. Haydi göreyim sizi, kulluk vazifenizi unutmamak şartıyla öyle çalışınız ki, bütün yeryüzünü, her tarafı her birinize görülen ve her köşesindeki sesleri size işittiren bir bahçeye çeviriniz."³²

³¹ en-Neml 27/39-40.

³² Nursi, *Sözler*, 256.

2.8. İspritizma/ Ruhların ve Cinlerin Celbine İşaret Eden Mucize

“Şeytanlar (cinler) arasından da onun için dalgıçlık ve daha başka işler yapanlar vardı. Biz onları gözetim altında tutuyorduk”³³ mealindeki ayette bu mucizeye işaret edilmiştir.

Bu ayette yeryüzünün insanlardan sonra şuurlu bir varlık olarak en mühim sekenesi olan cinlerin, hatta şeytanların da insanın emrinde çalışıp hizmet edebileceğine dikkat çekilmiştir.

“İşte beşerin, san'at ve fennin imtizacından süzülen, maddî ve manevî fevkalâde hassasiyetinden tezahür eden ispritizma gibi celb-i ervah ve cinlerle muhabereyi şu âyet, en nihayet hududunu çiziyor ve en faideli suretlerini tayin ediyor ve ona yolu dahi açıyor. Fakat şimdiki gibi; bazan kendine emvat namını veren cinlere ve şeytanlara ve ervah-ı habiseye musahhar ve maskara olup oyuncak olmak değil, belki tılsimat-ı Kur'aniye ile onları teshir etmektir, şerlerinden kurtulmaktır.”

2.9. Ruhanîlerin Temessülüne İşaret Eden Mucize

Hz. Süleyman'a ifritlerin, cinlerin hizmet ettiğini gösteren ayetler ile,

“Ona ruhumuzu (ruhani mahlukumuz olan Cebrail'i) gönderdik; ruh ona tam bir insan şeklinde temessül edip görüldü”³⁴ mealindeki ayette melekler, cinler ve berzah âlemindeki ölmüş insanların, özellikle peygamberlerin, evliyanın şehitlerin ruhları gibi ruhanilerin temessülüne işaret edilmiştir.

Bu ayetler ruhanîlerin temessülüne işaret etmekle beraber ruhların celbine, onlarla muhabere etmeye dahi işaret ediyorlar. Fakat işaret olunan arınmış, adanmış, seçkin ruhların celbi konusu, medenîlerin yaptığı gibi eğlence suretinde, o pek ciddî ve ciddî bir âlemde olan ruhlara hürmetsizlik edip, kendi yerine ve oyuncaklara celbetmek değildir. Bilakis, Muhyiddin-i Arabî gibi, istediği vakit ruhlar ile görüşen bir kısım ehl-i velayet onların cazibesine kapılarak onlarla münasebet peyda etmek ve onların yerine gidip âlemlerine bir derece yaklaşıp yakınlaşmakla ruhanîyetlerinden manevî istifade etmektir ki, “ayetler ona işaret ediyor ve bu işaret içinde bir teşviki ihsas ediyorlar ve bu nevi

³³ el-Enbiyâ 21/82.

³⁴ Meryem 19/17.

san'at ve fûnun-u hafiyenin en ileri hududunu çiziyor ve en güzel suretini gösteriyorlar.”³⁵

2.10. Kuşların İstihdam Edilebileceğini Gösteren Mucize

“Süleyman Dâvûd'un yerine geçti. Dedi ki: "Ey insanlar! Bize kuşdili öğretildi ve bize her şeyden gerektiği kadar verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur." ³⁶ mealindeki ayette Hz. Süleyman'ın kuşlarla konuştuğu ve bunun büyük bir ilahi nimet olduğunu söylediğine vurgu yapılmıştır.

“Her sabah ve her akşam Allah'ın yüceliğini dile getirirken dağları ve çevresinde toplanmışken kuşları Dâvûd'a eşlik ettirdik. Hepsi de Allah'a yönelmişlerdi” ³⁷ mealindeki ayette ise, Hz. Davud'un Allah'ı zikrederken, kuşların da çevresinde toplanıp ona eşlik ettiklerine işaret edilmiştir. Bu her iki ayette de kuşların konuştuklarına dikkat çekilmiştir. Kuşların insanlarla diyalog içine girebileceği, postacılık ve muhabere gibi işlerde istihdam edilebileceğine işaret edilmiştir.

Bu ayetler, işarî yolla, kuşların istihdamı gibi, teyp, telsiz, telefon, fonograf gibi aletlerin de icat edilebileceğine dair bilgiler sunmuştur.

Bediüzzaman'a göre, bu ayetlerde maddi teknolojik terakkiye işaret edildiği gibi, manevi terakkiye de dikkat çekilmiştir.

“mânâsız bir eğlence hükmünde olan fonograf işletirmek, güvercinlerle oynamak, mektûb postacılığı yapmak, papağanları konuşturmaya bedel; en hoş, en yüksek, en ulvî bir eğlence-i masûmâneye çalış ki, dağlar sana Dâvudvâri birer muazzam fonograf olabilsin ve hava-i nesîmînin dokunmasıyla eşcâr ve nebâtâtan birer tel-i mûsikî gibi nağamât-ı zikriye kulağına gelsin ve dağ, binler dilleriyle tesbihât yapan bir acâibü'l-mahlûkat mâhiyetini göstere sin ve ekser kuşlar, Hüdhdüd-ü Süleymânî gibi birer mûnis arkadaş veya mutî' birer hizmetkâr sûretini giysin. Hem seni eğlendirsin hem müstaîd olduğun kemâlâta da seni şevk ile sevk etsin. Öteki lehviyât gibi, insaniyetin iktiza ettiği makamdan seni düşürtmesin.”³⁸

³⁵ Bk. Nursî, *Sözler*, 258-259.

³⁶ en-Neml 27/16.

³⁷ Sâd 38/18-19.

³⁸ Nursi, *Sözler*, 260-261.

2. 11. Ateşin Yakmadığı Elbiseye İşaret Eden Mucize

“Biz de “Ey ateş, İbrahim'e serinlik ve esenlik ve selametli ol” diye buyurduk”³⁹

Bu ayette birkaç nokta dikkat çekmektedir:

Birincisi: Ateş diğer bütün sebepler gibi kendi tabiatının gereğini istediği şekilde yerine getirmek için kendi başına buyruk değildir. Bilakis, Allah'ın emrine göre hareket etmektedir. Nitekim burada Allah ona “İbrahim'i yakma” dediği için yakmamıştır.

İkincisi: Ayetten anlaşılıyor ki, ateşin bir derecesi var ki, sıcaklığıyla değil, soğukluğuyla yakar. Ayetteki “selametli ol” ifadesi, ateşin sıcaklığı gibi soğukluğuyla da yakmaması emredilmiştir. Modern fen bilimlerine göre, ateşin “beyaz ateş” denilen bir derecesi var ki, etrafına sıcaklık vermiyor, aksine çevresindeki sıcaklığı kendine çekip soğukluğuyla etrafını donduruyor. Bugün buzdolabı ve benzeri soğutucu araçlar da soğutmakla dondurucu bir görev yaptıkları da g öz önünde bulundurulması gereken bir realitedir. Hatta ateşin bütün nevilerini barındıran cehennemde zemherir denilen ateşin bu çeşidi de vardır.

Üçüncüsü: Ayette ateşe karşı dayanıklı elbiselerin de bulunduğuna işaret edilmiştir. “Serin ve selametli ol!” emri buna işaret etmektedir. Çünkü Allah hakîmdir, hikmetle iş görür. Bu emir istikametinde ateş İbrahim'in bedenini yakmadığı gibi, gömleğini de yakmaması bu hikmetin gereğidir. Ayrıca ayette işarî yolla şu gerçeğe dikkat çekilmiştir: “Ey müminler! Siz Hz. İbrahim'in milletindensiniz. Manevi cephede ona tabi olarak “Takva tezgâhında” dokuduğunuz iman gömleğini giymekle cehennem ateşinden ve zemheririnden kurtulabileceğiniz gibi, maddi cihetle de onun ateşte yanmayan gömleği nevinden gömlekler bulup giymekle dünya ateşinin de hem sıcaklığından hem soğukluğundan kurtulabilirsiniz.”⁴⁰

İmam Mâturîdî'nin bir yorumuna göre, Allah ateşi yaratırken, Hz. İbrahim'e mahsus olarak onu yakmayacak bir özellikte yaratmıştır. Onun dışındaki varlıklar için sıcaklık ve yakma özelliğinin ateşte devam etmesi, yalnız Hz. İbrahim'i yakmaması

³⁹ el-Enbiyâ 21/69.

⁴⁰ Nursi, *Sözler*, 261.

onun harika bir mucizesi ve nübüvvetinin doğruluğunun bir belgesidir.⁴¹

Genel olarak tefsir kaynaklarında –Bediüzzaman’ın gömlek misalinde olduğu gibi-sebepler dairesindeki hikmet tarafı seslendirilmemiştir. Bununla beraber bu konuda şöyle farklı yorumlar da yapılmıştır. “Allah ateşin sıcaklığını ve yakma özelliğini ondan almış olduğu için yakmamıştır”, “Allah ateşin İbrahim’in bedenine yanmayacak şekilde direnç vermiştir”, “Allah İbrahim’in bedeni ile ateş arasına bir perde, bir engel koymuştur”⁴²

2.12. Talim-i Esmâ Mucizesi

“Allah Adem’e bütün esmayı talim etti”⁴³ mealindeki ayette bu mucizeye işaret edilmiştir. Ayette öne çıkan bazı noktalar şöyle sırlanabilir:

a) Hz. Âdem bütün insanların babası, nübüvvet silsilesinin ilk halkası, yeryüzünün halifesi olduğu için, mucizesi beşeriyetin terakkisinin zembereği olan maddi ve manevi insanlığın bütün kemâlâtını içine alan bir kapsam genişliğine sahiptir.

b) Talim-i esmâ mucizesi, insanlık camiasının muhtaç olduğu maddi ve manevi bütün cihazları, mekanizmaları bulmaya teşvik eden ve diğer peygamberlerin bütün mucizelerini içine alan çok geniş ve pek muhteşem bir mucizedir.

c) Talim-i Esmâ, insanlığın maddi, manevi terakkisinde kat etmesi gereken yol güzergâhında karşılaşılabileceği manilere ve onları bertaraf eden cihazların anahtarlarına icmali bir surette işaret edip ders veren bir mucizedir. Ayette yer alan “bütün esmayı öğretti” ifadesi, yerde ve gökteki bütün varlıkların mahiyeti, zararları ve yararlarının ders verildiğine işaret etmeye yöneliktir.

d) “Eşyanın talimi”, “Esmânın talimi” olarak zikredilmesinin hikmeti, her varlığın, her fennin, her sanatın nihayet varacağı kaynağın Esmâ-i ilahiye olduğunu ders vermektir. Her bir ilmin, her

⁴¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mûtürîdî, *et-Tevilât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiye, 1426/2005), 7/358.

⁴² Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey el-Kelbî, *et-Teshîl li-’ulûmi’t-tenzîl* (Beyrut: Şirketü Dâri’l-Erkâm, 1416), 2/25; Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed el-Kâsımî, *Mehâsinü’t-te’vil* (Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiye, 1418).

⁴³ el-Bakara 2/31.

bir terakkinin, her bir kemalin bir hakikati vardır ki, bir ism-i ilahiye dayandığını bildirmektir.

“Göklerde ve yerde olan her şey Allah'ındır ve bütün işler sonunda O'na döndürülür”⁴⁴ mealindeki ayette bu gerçeğin altı çizilmiştir.

Meselâ: Mühendislik bir fendir. Onun hakikati ve en son noktası, Cenab-ı Hakk'ın Adl ve Mukaddir ismine yetişip, bu isimlerin hikmet dolu tecellilerini müşahede etmektir.

Keza, tıp bir fendir ve bir sanattır. Onun da nihayeti ve hakikati, Şafi ismine dayanır. Yeryüzünü bir büyük eczane olarak sergileyen Allah'ın bu hikmet ve merhamet dolu Şafi isminin tezahürlerini görmekle tıp kemaline kavuşur.

Keza, varlıkların hakikatlerini ve hikmetlerini ders veren “Hikmetu'l-Eşya” denilen bütün fen bilim dallarının sahalarındaki kemalleri, bu hikmet dolu hakikatleri, hakîm isminin kâinat çapındaki umumi ve şümulü hikmetinin tezahürlerini temaşa etmekle mümkündür.⁴⁵

Sonuç

“Mucizelerin bilimsel tezahürü” adlı bu çalışmamızda kısaca mucizelerin tanımından, maddi/hissi ve manevi/akli çeşitlerinden söz edilmiştir. İlgili mucizeler, özellikle Bediüzzaman Said Nursi'nin *Sözler* adlı eserinde yer alan “Yirminci Söz” risalesiyle sınırlandırılmıştır. Burada yer alan mucizelere diğer kaynaklarda rastlayamadık. Bu açıdan bakıldığında ilgili yerdeki mucizeler orijinal bir tespitin mahsulü olduğunu söylemek mümkündür. Mucizelerle ilgili ayetlerin, Yirminci Sözdeki yorumlar ile diğer tefsir kaynaklarındaki yorumları karşılaştırmaya yönelik imkânı vermek için, diğer tefsir kaynaklarından da örnek olsun diye bazı yorumlar takdim edilmiştir. Ayrıca takdim edilen ilgili kaynaklar dipnotta da kaydedilmiştir.

Yirminci Sözde Söz konusu edilen mucizeler genel olarak iki başlıkta incelenmiştir. Bunlardan biri “Tarihi kıssalarda işaret edilen ilmi mucizeler”, ikincisi ise “peygamberlerin şahsında tezahür eden mucizeler” şeklindedir. Tarafımızdan da bu şablon

⁴⁴ Al-i İmran, 3/109.

⁴⁵ Nursi, *Sözler*, 262-263.

muhafaza edilmiştir. Bu farklı konulara ayrılan ilgili mucizelerin ortak paydası ise, her ikisinin de bilimsel tezahürünün olmasıdır. Bu özelliğiyle de söz konusu mucizeler mümtaz bir konuma sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Genel olarak semavi dinlerin, özel olarak da İslam dininin olmazsa olmaz şartı olan mucize konusunun işlendiği bu çalışmamızın ilim camiasına bir katkısının olmasını temenni ediyoruz.

Kaynakça

Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Said Abdullah b. Ömer el-. *Envâru't tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Beyrut; 1418.

Buḥârî, Muhammed b. İsmail el-. *Şaḥîḥu'l-Buḥârî* b İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Cezâirî, Ebû Bekr Câbir b. Mûsû. *Eyseru't-tefâsir*. Suudi Arabistan: 1424/2003.

Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali el-. *et-Ta'rîfât*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. Beyrut, 1403/1983.

Hâzin, Alâuddin Ali b. Muhammed el. *Lübâbü't-te'vîl fi ma'âni't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

Hicâzî, Muhammed Mahmûd el-. *et-Tefsîru'l-vâdiḥ*. Beyrut, 1413.

İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Kelbî, *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*. Beyrut; Şirketü Dâri'l-Erkam, 1416.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'Azîm*. Beyrut, 1388/1969.

Kâsımî, Muhammed Cemaluddin b. Muhammed. *Meḥâsinu't-te'vîl*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-. *et-Te'vîlât*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005

Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. Beyrut, ts.

Merağî, Ahmed b. Mustafa el-. *Tefsîru'l-Merâğî*. Kahire, 1365/1946.

Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Şaḥîḥu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları 1981.

Nursi, Bediüzzaman Said. *Mektubat*. İstanbul: Envar Neşriyat, 1994.

- Nursi, Bediüzzaman Said. *Sözler*. İstanbul: Envar Neşriyat, 1994.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut, 1420.
- Sâbûnî, Muhammed Ali es-. *Şafvetü't-tefâsîr*. Kahire: Dâru's-Sâbûnî li't-Tibâ'a ve'n-Neşr. 1417/1997.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-. *Baḥru'l-'ulûm*. yy. ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1420/2000.
- Zühaylî, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîru'l-münîr*. Dımaşk: 1418.